

Avrupa'da Göç Olgusunun İstihdam ve Etno-Din Perspektifinden Analizi

(Araştırma Makalesi)

Analysis of Migration in Europe from the Perspective of Employment and Ethno-Religion

Doi: 10.29023/alanyaakademik.1101217

Hamit ÖZMAN

Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, İktisat
hamit.ozman@adu.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-2637-2414

Bu makaleye atıfta bulunmak için: Özman, H. (2023). Avrupa'da Göç Olgusunun İstihdam ve Etno-Din Perspektifinden Analizi. Alanya Akademik Bakış, 7(1), Sayfa No.209-234.

ÖZET

Anahtar kelimeler:

Göç, Kapitalizm,
Fırsat Eşitliği, Etnik
ve Dini Kimlik,
Avrupa Birliği

Makale Geliş Tarihi:
10.04.2022

Kabul Tarihi:
13.01.2023

Keywords:

Immigration,
Capitalism, Equality of
Opportunity, Ethno-
Religious identity, The
European Union

Bu çalışmada göç olgusu, kapitalizm ve din arasında kurulan referans bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın teorik altyapısını, Avrupa'da bazı etnik gruplara ve Müslümanlara yönelik fırsat eşitsizliği oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında, dini mensubiyetin istihdam piyasalarına olan etkisini analiz etmek üzere örnek ülkeler olarak İngiltere ve Galler işgücü piyasaları incelenmiştir. Söz konusu ülkelerde, istihdam piyasaları açısından en dezavantajlı dini grubun Müslümanlar olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgularda, ilgili ülkelerde aktif işgücünde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında istihdam oranları bakımından Müslümanlar aleyhine istatistikî açıdan anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada, dini gruplar ile ücret arasında bir ilişkinin varlığını araştırmak için yapılan bir diğer regresyon analizi sonucuna göre, Yahudi olmak, alınan ücret üzerinde pozitif bir etkiye sahip iken Müslüman olmak, ücreti azaltıcı bir etki yaratmaktadır.

ABSTRACT

The phenomenon of migration is examined in the context of the reference established between capitalism and religion in this study. The theoretical basis of the study is the inequality of opportunity for some ethnic groups and Muslims in Europe. Within the scope of the study, the labor markets of England and Wales were examined as sample countries to analyze the effect of religious affiliation on employment markets. In these countries, it has been determined that the most disadvantaged religious group in terms of employment markets is Muslims. In the findings, it has been determined that there is a statistically significant difference against Muslims in terms of employment rates between Muslims and Christians in the active labor force in the relevant countries. According to another regression analysis result in the study to investigate the existence of a relationship between religious groups and wages, being Jewish has a positive effect on wages, while being Muslim has a reducing effect on wages.

1. GİRİŞ

Avrupa Birliği 2000 yılında topluluğun en kapsamlı siyasi girişimlerinden biri olan oldukça iddialı bir stratejik hedef belirlemiş ve Lizbon Strateji belgesini üye ülkeler imzalamıştır. 23-24 Mart 2000'de başlatılan Lizbon stratejisinin amacı, Avrupa'yı "dünyadaki en rekabetçi ve dinamik bilgiye dayalı ekonomi, daha iyi ve daha büyük işler ile sürdürülebilir ekonomik büyüme yeteneğine sahip" bir yapı haline getirmektir. Bu strateji belgesinde Avrupa'nın dünyadaki en dinamik ve rekabetçi bilgiye dayalı ekonomi haline gelmesi, etnik ve dini gruplar arasında daha fazla sosyal entegrasyon ve çevreye saygı gösteren bir sürdürülebilir ekonomik büyüme modeli benimsenmiş ve 2000-2010 dönemini kapsayan bir stratejik plan uygulamaya konulmuştur. 2005 yılında gözden geçirilmiş Lizbon stratejisinde, büyüme ve istidam ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda 2014 – 2020 yılları için Avrupa Birliği ekonomik, sosyal ve bölgesel entegrasyon için 371 milyar Euro kaynak ayırmış olup söz konusu rakam toplam birlik bütçesinin %34'ünü oluşturmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2011). Komisyon 2021-2027 dönemi için ise 426 milyar Euro kaynak aktarmayı planlamıştır (Avrupa Komisyonu, 2020).

Avrupa Birliği, bu kapsamda, uzun vadeli yapısal işsizlik ve belirgin bölgesel işsizlik dengesizlikleri gidermek noktasında eylem planları oluşturmuştur. Birlik için aktif ve dinamik bir refah devleti geliştirmek, hem Avrupa'nın bilgi ekonomisindeki konumunu güçlendirmek hem de mevcut işsizlik, sosyal dışlanma ve yoksulluk gibi sosyal sorunları minimize etmek için, insanlara yatırım yapmak temel ilerleme alanlarından biri olarak benimsenmiştir. Bu kapsamda Lizbon Strateji Belgesi'nde 2000'lerin başında %61 olan istihdam oranını 2010 yılına kadar %70'e çıkarmak hedeflenmiştir (madde:30). Yine "Birlik içinde, yoksulluk sınırının altında ve sosyal dışlanma içinde yaşayan insan sayısı kabul edilemez." (madde:32) ifadesi, istihdam ve sosyal göstergelerde ulaşılmak istenilen bir diğer hedefi işaret etmektedir. Fakat 2010 yılına gelindiğinde genel istihdamda hedef olan %70 oranı yakalanamamış ve sadece %64 seviyesine ulaşılabilmektedir. Yaşanan 2008 krizi bu hedefin gerçekleşmemesinde bir sebep olarak gösterilebilecek olsa da krizin hemen öncesinde bile söz konusu oran %66 seviyesine dahi ulaşamamıştır. (Statista, 2021). Bununla birlikte söz konusu hedefin tutturulamamış olmasında, sosyal entegrasyonda arzu edilen gelişmelerin yeterince gerçekleştirilememiş olması, önemli bir faktördür.

AB tarafından ayrılan büyük bütçeye rağmen, 2000'den bugüne yaşanan süreçte uygulanan sosyal ve ekonomik politikaların, birlik içinde özellikle etnik grupların yaşadığı "geri kalmış" bölgelerdeki etkinliği üzerine ise tartışmalar devam etmektedir (Kahanec vd., 2011; Froy ve Pyne, 2011). Her ne kadar bu strateji belgesi, daha dinamik ve rekabetçi bir ekonomi modelini hedeflemekte ise de söz konusu hedefin sosyal entegrasyonu güçlendirme hedefiyle tam olarak uyum içinde bulunduğunu söylemek güçtür. 2000'de Lizbon'dan sonra, 2010 yılında AB, "Europe 2020" stratejisi belirlemiş olup bu yeni perspektif, AB'nin akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümeye yönelik on yıllık stratejisidir. Bu hedefe ulaşmak için istihdam, araştırma ve geliştirme, iklim değişikliği ve enerji sürdürülebilirliği, eğitim ve yoksulluk, sosyal dışlanma ile mücadeleyi kapsayan beş iddialı hedef belirlenmiştir. Raporda, ortalama iktisadi büyümenin üretkenlikte yaşanan düşüş nedeniyle yavaşlamasına ve nüfusun yaşlanması nedeniyle faal işgücünün azalmasına yönelik tespitlerde bulunulmuştur.

2017'de İsveç'te ortaya konan yeni eğitim stratejisinde ise birlik içinde altta yer verildiği üzere daha agresif hedefler belirlenmiştir:

- Okulu erken dönemde terk edenlerin oranının 2030'da %9'un altına çekilmesi,
- 25-34 yaş grubunda 2030'da yükseköğrenim düzeyinin en az %45 oranında olması,

- Mesleki eğitimi almış olanlar arasında işbaşı eğitim yapanların 2025'te minimum %60 oranında gerçekleşmesi,
- Hayat boyu öğrenme kapsamında 25-64 yaş grubundakiler arasında son bir yılda eğitim alanların 2025'te minimum %47 oranında gerçekleşmesi.

Bu çalışmada, başlıca göç teorilerine yer verilerek göç olgusu, Avrupa'daki etnik ve dini grupların durumu ile ilişkilendirilmiştir. Söz konusu bu ilintinin, Avrupa'daki istihdam piyasalarına olan yansımaları incelenmiştir. AB içinde, başta Müslümanlar olmak üzere bazı azınlık gruplarına istihdam piyasalarında yeterince fırsat eşitliği tanınmamaktadır. Dini mensubiyetin, istihdam piyasalarına etkisi ile ilgili olarak literatürde, ülkeler bazında yapılan bazı çalışmalar (Heath vd.,2008; Lindemann ve Stolz, 2018, vd.) bulunmaktadır. Bununla birlikte, Sanayi Devrimi'nin ilk olarak yaşandığı, uzmanlaşma, iş bölümü gibi kavramların uzun yıllardan beri kullanıldığı ve dolayısıyla daha köklü bir istihdam piyasasına sahip bir ülke olan İngiltere'deki durum, süreç boyunca istihdam piyasalarında fırsat eşitliği konusunda ne kadar ilerleme sağlandığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu nedenle çalışmada İngiltere istihdam piyasası analiz edilmiştir. Göç olgusu, din ile ekonomi arasındaki ilişki ve Avrupa'daki toplumların dini azınlık gruplarına olan tutumları da dikkate alınarak incelenmiş olup azınlık grupların ülke ekonomilerine entegrasyonunun, Avrupa için iktisadi ve stratejik pozisyonunu güçlendirmedeki önemine değinilmiştir.

2. GÖÇ OLGUSU VE AVRUPA'DA DİNİ GÖRÜNÜM, NÜFUS PROJEKSİYONLARI

Göç olgusu sanılanın aksine sanayileşme ve dolayısıyla kentleşme sürecinin çok daha öncesinde insanların ilk yerleşimlerinden itibaren barınma, yiyecek, su vb. ihtiyaçları temin etmek üzere vardır. Bununla birlikte modern anlamda göç, sanayileşme ve küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde net bir göç teorisi tanımlamak mümkün olmayıp, herkesin üzerinde ortak mutabakata vardığı bir değerlendirme yapmak pek mümkün değildir. Bu durumun gerekçesi olarak, göçün nedenlerindeki farklılıklar gösterilebilir. Söz konusu sebepler iktisadi, sosyo-kültürel (savaş, terör, fırsat eşitsizliği), ailevi, dini, coğrafi (deprem, sel, toprak kayması vb.) ya da siyasi olabilir.

Göç teorilerinde en sık başvurulan ve sonraki göç teorilerine öncülük eden kaynak, Ravenstein (1885) tarafından yazılan göç yasalarıdır. Ravenstein'dan önce Farr, göç için net bir kural/kanun çizilmesinin olanaksız olduğunu ifade etmiştir. Farr, bu değerlendirmesini 1838-1879 dönemi arasında görev yaptığı İngiltere İstatistik Ofisi'ndeki görevinde elde ettiği verilere dayandırmaktadır (akt: Dorling & Rigby,2007; 52). Ravenstein, işte bu görüşe karşı çıkarak, genel geçer göç yasaları belirlemenin mümkün olduğunu iddia etmektedir. Ravenstein, göç teorisini İngiltere'ye 1871-1881 döneminde yapılan göçleri ve bu dönemdeki nüfus verilerini gözlemleyerek oluşturmuş ve onbir adet göç yasası belirlemiştir. Bu çalışma, aynı zamanda göç ile ilgili ilk kapsamlı çalışma olarak değerlendirilmektedir. Buna göre göç için üç temel gerekçe/kategori söz konusudur. Bunlar, sebep, mesafe ve göçmen özellikleridir. Söz konusu göç yasalarının başlıcaları şunlardır:

1. Göçmenler esas olarak kısa mesafelerde göç ederler.
2. Büyük yerleşim yerleri, göçle doğal artıştan daha fazla büyür. Sanayileşme, ulaşım ve ticaretteki gelişmeler, çevredeki insanları merkeze çeker.
3. Göç fenomeninde yayılma ve emme prosesleri eş zamanlı gerçekleşir ve birbirinden beslenir.
4. Göç alan bölgeler, aynı zamanda göç verir. Her bir göç akışı bir karşı akış üretir. Göç, topluca bir akıştan ziyade adım adım gerçekleşir.

5. Uzun mesafeli göçler kademeli bir şekilde gerçekleşmez, bireyler doğrudan, gelişmiş kentlere yönelirler.
6. Kenttekilerin göç etme eğilimi, kırsaldakilere göre daha düşüktür.
7. Kadınlar, iç göçler ve kısa mesafeli göçlerde erkeklerden daha fazla göç eğilimindedir; erkekler ise uzun mesafeli ve yurtdışı göçlere, daha fazla katılmaktadır.
8. Göçlerin çoğu tarımdan endüstriyel alanlara kadar gerçekleşir.

Ravenstein'a göre göçteki temel etken, iktisadi açıdan daha iyi olma arzudur; diğer faktörler önemli olmakla birlikte, ekonomik faktör kadar belirleyici değildir. Neo-klasik göç modellerine ihtiyatlı bir tavır takınan Castles ve Miller (2008), Ravenstein'in göç kanunları ile ilgili olarak bazı eleştiriler getirmişlerdir; buna göre söz konusu kanunlar tarihsel değildir ve kişisel tercihlere yöneliktir. Nitekim yazarlar çalışmalarında, en alt gruptan ziyade orta sınıfın göç konusunda daha aktif olduğunu belirtirler.

Ravenstein'in teorisinden sonra birçok göç teorisi ortaya çıkmakla birlikte en önemlileri, itme-çekme teorisi (pull-push theory), yerçekimi teorisi (gravity theory), göç geçiş modeli (migration transition model) ve merkez-çevre kuramıdır (center-periphery theory). Lee (1966) tarafından önerilen itme-çekme teorisine göre insanların göç etmesinin, itme ve çekme faktörleri olarak iki temel nedeni bulunmaktadır. Coğrafi faktörler, yoksulluk, doğal felaketler, savaş, terör vb. unsurlar itme faktörü olarak değerlendirilebilir. Çekme faktörleri ise, insanları oraya taşınmaya çeken hedef alandır. Bu iyi bir ekonomi, daha yüksek yaşam standartları, iyi iş fırsatları olabilir. Bu teoriye yapılan eleştirilerin başında ise teorisinin sadece insanların arzusuna odaklanması ve yeteneklerini görmezden gelmesidir. Yerçekimi teorisi ise Newton'un yerçekimi yasasına dayanmaktadır. Bu model, konumlardan birinin veya her ikisinin önemi arttıkça, aralarında harekette bir artış olacağı fikrine dayanmaktadır. Örneğin Toronto ve New York, Londra ve New York'a kıyasla birbirine daha yakın olmakla Toronto'da nüfus daha düşüktür. Bunun nedeni her iki şehir arasındaki etkileşimin/çekimin daha düşük olmasıdır. Göç geçiş modeli, demografik geçiş yaklaşımına dayanmakta olup Zelinsky (1971) tarafından ortaya konulmuştur. Buna göre göçün beş aşaması bulunmaktadır. Bunlar; modern öncesi geleneksel toplum, erken dönem geçiş toplumu (deniz aşırı göç odaklı), geç geçiş toplumu (kentten kente göç, kırsalda dönüş var), ileri toplum (kentlerde toplanma/yoğunlaşma) ve gelecekteki süper gelişmiş toplum (sadece kentler arası göç var, kimse kırsala dönmek istemiyor). Son olarak Wallerstein (1998) tarafından ortaya atılan merkez-çevre kuramında ise göçlerin temel nedeni kapitalizm ve sömürgecilik anlayışı olup zengin ülkelerin çıkarları ve bağımlılık ilişkisi çerçevesinde gerçekleşmektedir. Merkez ülkeler, iktisadi açıdan gelişmiş zengin ülkeler olup çevre ülkeler ise ucuz işgücü ve hammaddeye sahip gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere dönüşmektedir.

Göç, sosyal dönüşümlerin ve kalkınma süreçlerinin bir aşaması olup aynı zamanda insan sermayesi yatırımının bir sonucudur. Göç, bireylere kullanabilecekleri imkânlarının sayısını artırır ve bunun yanı sıra kişiye mesleki ve toplumsal bir hareketlilik/dinamizm kazandırır. Göç, sadece sosyal ve iktisadi dönüşümlere verilen bir reaksiyon olarak değerlendirilemez; bunun yanı sıra göç olgusu iktisadi koşullardan bağımsız olarak da bir değere sahiptir. Nitekim iş bulmak ümidiyle şehre ya da başka bir ülkeye giden birey, orada iş bulamasa dahi uzun yıllar boyunca gittiği yerde kalabilmektedir. Bunun yanı sıra, geleneksel göç teorilerinde çalışmak için giden göçmenlerin belirli bir süre o ülkede kaldıktan sonra geri dönecekleri ve yerine yeni işgücünün söz konusu ülkelere gideceği öngörülürken, pratikte yaşananlar, akademik teoriler ile uyuşmamış ve gidenlerin önemli bir çoğunluğu ülkelerine farklı gerekçeler ile geri dönmemiştir.

Wolpert (1966), serbest piyasa mekanizmasının yürürlükte olduğu bir toplumda dört farklı nedenle dört tip göçün ortaya çıktığını belirtir. Buna göre ilk gruptaki göçler, sosyal sistemin bozulan dengelerini yeniden düzeltebilmek için ortaya çıkan bir mekanizmadır. İkinci grup analizlerde ise göç toplumun evrimi sırasında geçirdiği dönüşümlere paralel olarak ortaya çıkan tek yönlü bir uyum hareketi olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü grup göç analizleri; ilk iki grup analizlerden farklı olarak net göç olgusu üzerinde değil toplumdaki tüm yer değiştirmelere odaklanmaktadır. Dördüncü grup göç analizleri; sosyal sistemde politik süreç içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar sonucunda uygulanan göç politikalarının doğurduğu göçler üzerinde durmaktadır.

Lewis (1966) ise uluslararası göç olgusunu ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı ile açıklamaktadır. Yazara göre iktisadi gelişmişlik düzeyi sonucu ortaya çıkan ücret farklılıkları ve istihdam piyasalarında görülen dengesizlik, ülkeler arasındaki göçü ortaya çıkarmaktadır. Gelişmiş ülkeler sermaye açısından zengin iken işgücü açısından yeterli kaynağa sahip değildir; gelişmekte olan ülkelerde ise durum bunun tam tersidir. Göç sonucunda işgücü arzı yoksul ülkede azalırken, gelişmiş ülkelerde artar. Bu durum uluslararası pazarda ücret dengesini sağlayan dinamiği de tetikler ve orta-uzun vadede işgücü maliyetleri, kendiliğinden bir denge seviyesine ulaşır.

Üst satırlarda da ifade edildiği üzere ekonomi, uluslararası ve ülke içi göçlerde en temel faktörlerden biridir. Sanayileşme, uluslararası göçlerin artışına neden olmuş olup bu anlamda İngiltere sanayi devriminden itibaren önce kendi kırsalından daha sonra ise diğer ülkelerden göç hareketlerine tanık olmuştur. İngiltere 20.yy'ın başlarında bir imparatorluk iken imparatorluk sınırları içinde Müslümanların sayısı 94 milyon, Hristiyanların sayısı ise 58 milyon idi. 1920'lerde dünyadaki Müslüman sayısının kabaca yarısı İngiliz İmparatorluğu sınırları içinde yaşamaktaydı (Fisher, 2006: 111). Müslümanların İngiltere'ye toplu halde, daha büyük kitleler halinde göç etmeleri ise II. Dünya Savaşı'ndan itibaren, Hindistan, Pakistan, Bangladeş gibi eski kolonilerinden İngiltere'ye kitlesel göçler bu dönemden itibaren başlamıştır. Günümüzde ülkede yaşayan Müslümanların sayısı yaklaşık 4,1 milyon düzeyinde olup, bölgelere homojen bir şekilde dağılmadığını söylemek mümkündür. Londra'da yaşayan Müslümanların sayısı 1,3 milyon iken, Birmingham nüfusuna oranla yüksek bir Müslüman topluluğa sahiptir; şehirdeki Müslümanların oranı %21,8 düzeyindedir (Birmingham City Council, TY). Galler ve İskoçya'daki Müslüman oranı toplam nüfusa oranla %1,5 düzeyinde olup İngiltere'ye göre çok daha düşük seviyededir. Avrupa'daki Müslümanların sayısının artış trendi analiz edildiğinde, İngiltere nüfusundaki Müslümanların payının 2050 yılına kadar %17,2'ye yükselebilir (Statista, 2021).

Mültecilerin kendi ülkelerine kabul edilmesi konusunda zayıf bir irade sergileyen Batı dünyasının bu eylemlerinin arka planına bakılacak olursa, ekonomik ve sosyolojik tehlike algısından bahsetmek pekâlâ mümkündür. Bir düşünce kuruluşu olan Pew Research Center tarafından hazırlanan "Europe's Growing Muslim Population" başlıklı rapora göre Avrupa'da 2016 yılı itibarıyla 26 milyon Müslüman yaşamakta olup bu rakam, toplam Avrupa nüfusunun %4,9'unu oluşturmaktadır; 2010'da ise bu oran %3,8 düzeyindeydi.* Yapılan kaynak taramasında bu konuda daha yakın döneme ilişkin bir çalışmaya ise rastlanılmamıştır.

Tablo 1. Avrupa'da Müslüman Dağılımı

Ülke	Oran (%)	Ülke	Oran (%)
Bulgaristan	11,1	Danimarka	5,4

*İlgili rapor Türkiye ve AB arasındaki söz konusu anlaşmadan önce hazırlanmıştır.

Fransa	8,8	İtalya	4,8
Hollanda	7,1	Finlandiya	2,7
İngiltere	6,3	İspanya	2,6
Almanya	6,1	Macaristan	0,4
İsviçre	6,1	Romanya	0,4
Yunanistan	5,7	Çekya	0,2

Kaynak: *Pew Research Center – “Europe’s Growing Muslim Population-2016”*

Söz konusu kuruluş tarafından yapılan nüfus projeksiyonlarında, göç politikasında çok esnek davranılması halinde 2050 yılına gelindiğinde hali hazırda %4,9 olan bu oranın %14’e ulaşması öngörülmekte olup, göçlere izin verme konusunda sert/tavizsiz bir tutum alınması halinde ise %7,4 düzeyinde kalacağı tahmin edilmektedir. Tablo.2’de yer verildiği üzere söz konusu dönemde Müslümanların büyüme hızı, en büyük üç dini gruptan ikisi olan Hristiyanların ve Hinduların büyüme hızından iki kat daha fazla olacaktır. Bu saptamalar, özellikle gelişmiş ekonomilerin gerek toplumsal gerekse iktisadi açıdan Müslümanlara daha yakından bakmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 2. Dünya Dinlerinin 2010-2050 Projeksiyonu (Büyüme Hızı)

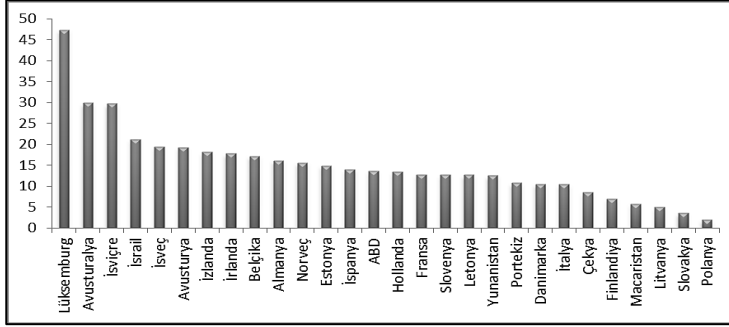
Dini Gruplar	Oran (%)
Müslümanlar	73
Hristiyanlar	35
Hindular	34
Yahudiler	16
Yerel Dinler	11
Herhangi bir dine inanmayanlar	9
Budistler	-0,3

Kaynak: *Pew Research Center – “The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050”*

Avrupa ülkelerinde Müslümanlara bakış açısında da ülkeler bazında ciddi farklılıklar söz konusudur. 2016’da ülke vatandaşları ile yapılan geniş kapsamlı bir araştırmada (Global Attitudes Survey-2017) Müslümanlara karşı negatif tutum oranlarında önde gelen ülkeler Macaristan (%72), İtalya (%69), Yunanistan (%65) olur iken İngiltere (%28), Almanya (%29), Fransa’da (%29) ise bu oranların daha düşük seviyede olduğu görülmektedir. Araştırmadaki ilginç sonuçlardan biri ise Müslümanlara karşı takınılan tutumun, siyasi ideolojik bir ilişki göstermesidir. Buna göre Almanya’da politik yelpazede sağda yer alanlarda bu negatif tutum %47 olarak hesaplanmış iken sol yelpazede bu oran %17 olarak ölçülmüştür. Benzer durum İtalya ve Yunanistan için de geçerlidir.

Gelişmiş ülkelerin farklı bazı etnik ve dini gruplara bakışı aslında güçlü temellere dayanmayan bir önyargıdır. Sosyolojik açıdan bakıldığında iki-üç kuşak sonra göçmenler yaşadıkları toplumun kültürüne daha fazla uyum sağlamakta ve yerli toplum ile daha fazla entegre olmaktadır. Böylece yüksek göçün alındığı ilk yıllarda görülen toplumsal heterojenlik birkaç kuşak sonra yerini daha homojen bir yapıya bırakmaktadır. Bununla birlikte ilk giden

göçmenlere, ülkeye uyum konusunda gerekli entegrasyon imkanı tanınmaz ve bu kişiler gerekli fırsat eşitliğine sahip olamaz ise bu göçmen grupları arasındaki kültürel ve ekonomik farklılıkların önemli bir kısmı, sonraki nesillere aktarılacaktır ve bu durum toplumsal, iktisadi heterojenliğin kalıcı hale gelmesine neden olabilecektir. Bugün Avustralya ve İsviçre’de nüfusun yaklaşık %30’unu yabancı ülkede doğup bu ülkelere gelen kişiler oluşturmaktadır. Almanya’da bu oran %16, İspanya, ABD, Hollanda ve Fransa’da %13-14, İtalya’da %10 seviyesinde olup en düşük oran ise %2 ile Polonya’dadır. Türkiye’de bu oran 2018 itibarıyla %2,8’dir; bu rakamın düşük olduğu bir diğer ülke ise 2015 verileri itibarıyla %1,75 ile Japonya’dır. (OECD, 2022)



Grafik 1. Yabancı Ülkede Doğanların Toplam Nüfusa Oranı (2019)

Kaynak: OECD veri tabanından derlenmiştir.

Ülkelerinden zorla göç ettirilmiş kişilerin ekonomik düzeylerine bakıldığında, 2019 yılı itibarıyla ülkelerin kabul ettikleri kişilerin %61’nin orta ve üstü gelire sahip kişiler olduğu görülmektedir (UNHCR,2019: 24). Bu oran 2010 yılında ise sadece %35 düzeyinde olup ülkelerin göçmenleri kabul ederken giderek sosyo-ekonomik yeterliliğe daha fazla önem verdiklerini göstermektedir. Diğer bir ifade ile tek bir ölçüt olmamakla birlikte son yıllarda maddi nedenlerin, ülkelerin yabancı göçmenleri kabul etmedeki belirleyicilik düzeyi giderek artmaktadır. Bu şekilde göçmenlerin tercihli bir şekilde seçilmesi, göçmenlik politikasındaki değişimin de bir göstergesidir.

3. EKONOMİ VE DİN İLİŞKİSİ

Dilbilimsel açıdan bazı kavramlar çok sıklıkla kullanılmaya başlandığında, taşıdığı anlam giderek daralmakta ve sığlaşmaktadır. Bir kavramın içerisine birçok şey konulduğunda diğer bir ifade ile bir kavram ile birçok şey ifade edilmeye başladığında, o kavram aslında anlamından birçok şeyi de beraberinde yitirmektedir. Kapitalizm de bu erezyondan nasibini almış kavramların başında gelmektedir.

Arrighi (1994) kapitalizmin ilk merkezinin Katolik bir merkez olan Venedik olduğunu, tarihsel kökeninin sanılanın aksine Kuzey Avrupa’dan değil, Güney Avrupa’dan aldığını iddia etmektedir. Korstanje’ye (2015) göre, günümüzde kapitalizm özellikle 2008 krizi ile birlikte ciddi eleştirilere uğrarken kapitalizmin bir ürünü olan demokrasi ve ulus devlet ise, bu eleştirilerden kendini soyutlamaktadır. Bu yaklaşım farkı, aslında kapitalizmin çok farklı şekillerde anlaşıldığı sonucuna bizleri götürmektedir. Weber 1900’lerin başında önce makale sonrasında (1930) kitap olarak “Kapitalizmin Ruhu ve Protestan Ahlakı” adlı eserini yayınlamıştır. Weberyen yorumda, kapitalizm geleneksel anlamından farklı şekilde yorumlanır. Diğer bir ifade ile kapitalizm, kazanca/kara dayalı bir değerler sistemi olmayıp, rasyonellik ve kontrole temelinde yükselen bir kültürel bir değerler toplamıdır.

Dönem itibariyle bakıldığında 20.yy'da İngiltere'deki liberal, faydacı iktisadi geleneğe karşı Almanya'da İdealizm ve Marksizm etkileri söz konusu idi. Weber ise bu eseri Marksizm karşıtı bir eser olarak kaleme almış olup eser, burjuva sınıfının da çıkarları ile paralellikler göstermektedir. Bununla birlikte, yazar bu eserinde saf bir kapitalizm hayranı olmadığı, liberal bir iktisadi yaklaşım ile etik değerler arasında bir ilişki kurmaya çalıştığı görülmektedir. Eserinin girişindeki şu cümleleri de yine çok dikkat çekicidir. “Mümkün olan en yüksek miktarda para, edinme, kazanç peşinde koşma dürtüsünün kapitalizmle hiçbir ilgisi yoktur. Bu saf kapitalizm fikrinden kesin olarak vazgeçilmesi gerektiği öğretilmelidir” (Weber, 1930: 32-33)

Weber'e göre akılcı bir kapitalist girişim iki şeye işaret eder: Disiplinli bir işgücü ve düzenli sermaye yatırımı. Protestanlığın bir alt kolu olan Püriten anlayışta görüldüğü üzere tasarrufa önem veren bir yaşam tarzı sermaye oluşumuna katkıda bulunarak kapitalizmi destekler. Diğer bir ifade ile akılcı kapitalizm, tutumlu bir yaşam tarzına sahip olan toplumlarda yeşerir ve gelişir. Nitekim Protestanlıkta, servet ve çalışkanlık Tanrı tarafından cennet ile ödüllendirilecek olmanın bir işareti olarak görülür. Katolik inancında yenilenen günah karşısında tövbe ederek bağışlanma durumu Protestanlıkta bulunmamaktadır ve bu durum Protestan eylemlerini gerçekleştirmede daha dikkatli olmaya yönelir (Giddens,1976: 710-712)

Protestanlar özellikle de Kalvinistlere göre, cennete gidecek olan kişiler eğer çalışırlar ise kendilerine vaat edilen cenneti hak ettiklerini, dünyada yaşarken anlayabileceklerdir. Bu bireyler, çok üretip, az tüketerek ve tasarruf yaparak sermaye oluşumuna katkıda bulunabileceklerdir; böylece bu durum kapitalizm için gerekli olan devinimi sürdürülebilir kılacaktır. Bununla birlikte Weber iktisadi ilişkiler ile ahlaki değerler ya da inançlar arasındaki bu ilişkinin uzun soluklu olmayacağını da farkındaydı. Kapitalizm, kendi köklerini sıkıca toprağa saptığında diğer bir ifade ile hâkim bir paradigmaya dönüştüğünde, bu geç evrede artık bu türden bir manevi bağı ihtiyacı duymayacaktır ve saf ekonomik çıkarını düşünen klasik iktisadın gösterdiği türden bir hedonik tüketici toplumuna dönüşüm söz konusu olacaktır (Weber,1930: 181-183). O, saf İngiliz kapitalizmi yerine bireyi toplum, kültür ve siyaset-kamu içerisindeki bir denklem olarak görmekte ve sosyo-ekonomi olarak adlandırılan bir olgu içerisinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla dönemin tarihsel ve toplumsal olayları, iktisadi süreçlerin temel yapıtaşını oluşturmaktadır.

Weberyen yorumlamada Protestanlara atfedilen[†] birçok özellik aynı zamanda İslamiyet'te de söz konusudur. Müslüman gelenekte çalışmak, dürüst olmak aynı zamanda bir ibadettir. Diğer bir ifade ile yüksek bir bilinç düzeyine sahip bir Müslüman, İslam ahlakı ile ekonomik faaliyet arasında bir denge kurabilir. İslamiyet'in “üretici ve tüketicinin hak ve hukukunu koruyucu, doğal çevreye saygılı olmayı öğütleyen öğretileri sürdürülebilirliği de desteklemektedir. Kuran'ı Kerim'deki birçok ayette, Müslümanların rızıklarını araması için Müslüman ahlakıyla çalışması, çaba göstermesi ve doğruluktan ayrılmaması istenmektedir. Ayet ve hadislerde işçi-işveren hukukunu belirleyen ve güvence kapsamına dâhil eden öğretiler de bulunmaktadır. Bunun yanı sıra zekât ibadeti ekonomik hayatı dengeleyici bir mekanizmadır. İslamiyet'te kazancın farklı girişim amaçlarıyla tekrar kullanıma açma davranışları teşvik edilirken (Bakara 2, 3; Al-i İmran 3, Sebe', 34) kazancı sadece biriktirme davranışları şiddetle kınanır (Tevbe, 9).” (Kılınç ve Yener, 2019: 516-517). Benzer şekilde Anadolu'da önce Selçuklular döneminde sonrasında da Osmanlı'da görülen ‘Ahilik Geleneği’ İslamiyet ile ekonomik hayat arasında

[†] Weberyen yorumdan farklı olarak modern kapitalizmin köklerinin Yahudilikte olduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır. Örneğin “Sombart modern kapitalizmin tüm temelini Yahudilere dayandırmaktadır” (Kılınç ve Yener, 2019: 515).

önemli bağlar kurarak çalışma hayatını kolaylaştırmış ve bir düzen içerisinde ülkenin kalkınmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Kapitalizm ve din arasındaki bağlamda olumsuz görüşte yer alanlar da bulunmaktadır. Albayrak'a (2008) göre "kapitalizm, Tanrı katında daha değerli olabilmek için bireyi zenginliğe teşvik ederken; referans aldığı o Tanrı'yı, Tanrı'nın kurallarını da, öngördüğü yaşam tarzını da değer biçilebilecek bir emtiaya dönüştürür". Çünkü yazara göre kapitalizm, "insanın tatmin edilmesi gereken manevi yanını, tipik pragmatik anlayışla 'giderilmesi gereken bir ihtiyaç' olarak görür". Bunun yanı sıra İslamiyet'te eksik piyasa rekabeti nedeniyle fiyatlarda yaşanabilecek olan düzensizlikte, adalet vurgusu gereğince piyasalara müdahale edilmesi gerektiği anlayışı vardır. Saf kapitalist ülkelerde ise bu konuda serbest piyasa kuralları geçerli olup devletin müdahalesi söz konusu değildir.

Louis Massignon tarafından kavramsallaştırılan ve II. Dünya Savaşı sonrasında barış iklimine katkı sunması amacıyla ortaya konan yaklaşım çerçevesinde İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik arasında ortak bir unsur olarak 'İbrahimi Dinler' kavramı ortaya çıkmıştır. Özellikle Hristiyanlık perspektifinden yola çıkılarak ortaya konulan bu kavram içinde yer alan dinlerde ibadet, Hinduizm ve Budizm gibi Doğu dinlerinden farklı olarak daha görünür ve toplu bir şekilde yerine getirilmektedir. Doğu dinlerinde ise dini mekânlarda toplu şekilde ibadet, dini geleneklerin bir parçası olarak görülmez. Pew Research Center tarafından gerçekleştirilen "The Age Gap in Religion around the World" başlıklı araştırmada, dinin yaşamlarında çok önemli olduğunu söyleyenlerin en az olduğu ülkeler arasında Çin ve Japonya başta gelmektedir. Hindistan'da ise söz konusu oran, Çin ve Japonya'dan farklılık göstermektedir. Kurumun raporuna göre, aynı gelenek ve inanç yapısına sahip olmakla birlikte dinin günlük yaşamındaki önemi hakkında Hindistan toplumundaki farklılaşmada, iktisadi gelişim düzeyinin etkisinden söz edebilmek mümkündür. Dünya Bankası (2022) verilerine göre 2021 sonu itibarıyla Japonya'da kişi başına düşen milli gelir yaklaşık 39.300 \$, Çin'de ise 12.500 \$ seviyesinde olup Hindistan'da ise sadece 2.300 \$'dir.

Yine bir ülkedeki milli gelirden, tarım, sanayi ve hizmet sektörünün aldığı paylar, bir başka belirleyici iktisadi göstergeler olabilir. Diğer bir ifade ile tarım sektörlerinin iktisadi büyüme üzerinde daha fazla söz sahibi olduğu ülkelerde dine bağlılık ve dini ibadetlere olan sadakat daha fazla iken; sanayi sektörü yoğunluklu ekonomilerde dinin toplumsal hayat içindeki yeri oransal olarak daha düşüktür. Hindistan'da henüz Çin ve Japonya'da görülen güçlü bir sanayi sektörü söz konusu olmadığında, ekonomik yapının bir özelliği olarak dini ritüeller daha yoğun bir şekilde gerçekleştirilmektedir. İktisadi açıdan yorumlamak gerekir ise buna gerekçe olarak, dini vecibelerin yerine getirilmesinde, özellikle sanayi sektöründe aşırı yoğun çalışma saatleri nedeniyle bireye yeterince zaman kalmaması/ bireyin ibadetlerini yerine getirebilmesi için yeterince zaman bulamaması gösterilebilir.

Genel görünüm bu şekilde olmakla birlikte bu perspektife uymayan bazı ekonomiler de söz konusudur. Örneğin Hristiyanlık açısından bakıldığında, dinin yaşamlarında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyen gelişmiş ülkelerin başında 63.500 dolarlık kişi başı gelir ile ABD gelmektedir. Söz konusu oranın yüksek oluşunda Protestanlık mezhebinin ülkede ana mezhep oluşunun rolü bulunmaktadır. Bu mezhebin ilkeleri ile iktisadi hayat arasında önemli oranda bir uyum söz konusu olup bu durum ülkedeki toplumsal inanç yapısı ile iktisadi hayat arasında bir denge faktörü yaratmaktadır.

Tablo 3. Dinin Günlük Yaşamda Çok Önemli Olduğunu Düşünenler

Ülke	Oran (%)	Ülke	Oran (%)
Çin	3	Norveç	19
Japonya	10	Kanada	27
İngiltere	10	ABD	53
Almanya	10	Yunanistan	56
Fransa	11	Türkiye	68
Rusya	16	Brezilya	72
Avustralya	18	Hindistan	80

Kaynak: Pew Research Center – “The Age Gap in Religion around the World”

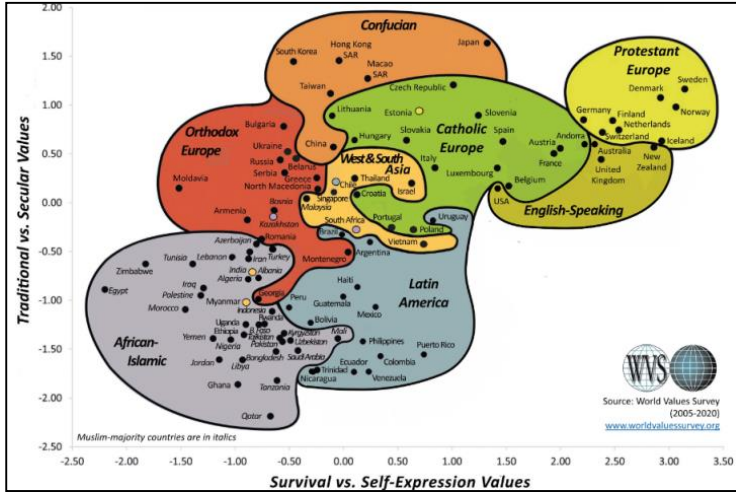
Tablo 4. Müslümanlar Arasında Dinin Günlük Yaşamda Çok Önemli Olduğunu Düşünenler

Ülke	Oran (%)	Ülke	Oran (%)
Pakistan	94	Mısır	75
Endonezya	93	Türkiye	69
Filistin	86	ABD	66
Hindistan	85	Fransa	54
İran	78	Rusya	43

Kaynak: Pew Research Center – “The Age Gap in Religion around the World 2008-2017”

Din ve ekonomi arasında iki yönlü bir ilişkiden söz edebilmek mümkündür. Ülkelerde yaşanan ekonomik gelişmeler toplumsal normları ve dini inançları etkileyebildiği gibi, dini inanç, bireyler üzerinde iş ahlakı, tasarruf kültürü ve dürüstlük gibi kavramlar üzerinden iktisadi hayatı etkileyebilmektedir. Azzi ve Ehrenberg (1975), yaptıkları çalışmada, dini ibadetleri gerçekleştirebilmeleri için insanların buna zaman ayırabilmesi gerektiğini belirterek sekülerleşme teorilerine uygun bir şekilde, ekonomideki gelişmenin diğer bir ifade ile reel ücretlerdeki artışın, toplumda dine olan bağlılığı azalttığını belirtmektedir. Bu görüşe göre istihdam piyasasında yer almayan işsiz kişiler, dine karşı daha yakın bir tutum içinde yer alırlar.

Dini değerlerin iktisadi hayatı nasıl etkilediğine bakılacak olursa Dünya Değerler Araştırması (WVS -World Values Survey-2020) bu konuda önemli tespitlerde bulunmaktadır. Yıllar içinde düzenli olarak yapılan bu araştırmaya göre, insanların inançları ekonomik kalkınmada, demokratik kurumların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, önemli bir role sahiptir. Inglehart ve Welzel tarafından yapılan WVS verilerinin analizi, dünyada kültürler arası çeşitliliğin iki ana boyutu olduğunu öne sürmektedir. Yazarların görsel analizine göre, dikey eksen, geleneksel ve seküler-rasyonel değerler arasındaki kutuplaşmayı yansıtmaktadır. Buna göre geleneksel değerleri vurgulayan toplumlar haritanın alt kısmına yakınken, seküler-rasyonel değerlere sahip olanlar ise yukarı tarafa yakın bir şekilde konumlanmışlardır. Yatay eksen, hayatta kalma değerleri ile kendini ifade etme değerleri arasındaki kutuplaşmayı ortaya koymaktadır. Hayatta kalma değerlerini vurgulayan toplumlar haritanın sol tarafında yer alırken, kendini ifade etme değerlerine sahip olanlar sağ tarafa yakın bir şekilde konumlanmışlardır. Söz konusu bu haritaya göre, sosyoekonomik gelişme ile bir toplumun temel kültürel değerleri arasında güçlü bir ilişki vardır.



Grafik 2. Inglehart–Welzel Kültür Haritası (2020)

Kaynak: World Values Survey 7

1980'lerin başından itibaren neo-liberal politikaların popülerlik kazanması ile birlikte gerek ekonomi gerekse toplumsal hayatta küresel akımlar ağırlık kazanmıştır. Küreselleşme, toplumların iktisadi, sosyo-kültürel ve siyaset alanında birbirine yakınsamasını içeren bir olgudur. Küreselleşmenin iktisadi anlamda yaratıcılığı, yeniliği teşvik etmesi, bilginin, sermayenin ve işgücünün daha hızlı yayılması gibi olumlu sonuçları bulunmakla birlikte başta kültürel erozyon olmak üzere milli ve dini bilincin aşınmasına da neden olabilmektedir. Yine bu süreçte Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Dünya Bankası, IMF gibi politik ve iktisadi uluslar üstü kurumlar, milli devlet kavramının önüne geçmiştir. Macit (2003), küreselleşmeyi “küresel güçlerin kendi emperyal hedeflerini gerçekleştirmek üzere, kendi dünyanız açısından bitişin yeniden başladığı bir sınır” olarak tanımlar. Yazar, yaptığı bu kavramsallaştırma ile “küreselleşmenin dünyayı bütünleştirme adı altında parçaladığını ve şiddetin yeni bir dilini ürettiğini” vurgulamaktadır.

Küreselleşme ve din arasında paradoksal bir ilişkiden de söz etmek mümkündür. Aslan (2002), “küreselleşmenin, dinin icra boyutunu canlandıracak sosyal ortamlar hazırlarken aynı zamanda fonksiyonel yapısında (teoloji ve ibadet), ciddi tahribat yaparak onun küresel bir sistem olmasını engellemekte olduğunu” belirtmektedir. Diğer bir ifade ile küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan hakim ekonomik ve siyasal paradigma, bir takım sosyo-kültürel, etik problemleri ortaya çıkarmakta; bu durum yeni dini hareketlerin ve toplulukların doğmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte aynı paradigma, dini hareketlerin yaygın bir iletişim aracı olmaması için de gerekli toplumsal şartları ortaya koyarak bu hareketlere sınırlama getirmekte ve dinin bir küresel sisteme dönüşmesini engellemektedir. Keyman ve Sarıbay (1998) çalışmalarında İslam dininin küreselleşme sürecine ket vuran bir direnç kaynağı olarak gösterilmesinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Aksine, postmodern küreselleşme olarak da tanımlanabilecek olan küreselleşme süreci sonrasında, gelir ve fırsat eşitsizliklerinin artması ile birlikte yaşanan bu dengesizliklerin giderilmesi noktasında, İslamiyet önemli bir role sahiptir. Batının tekelci hegemonyasına karşı, İslam bir alternatif olacak şekilde, küresel kültürel inançların bir harmoni/uyum içinde toplumsal ve ekonomik hayatı belirleme gücünü bünyesinde bulundurmaktadır (akt: Ekinci, 2019: 138-139)

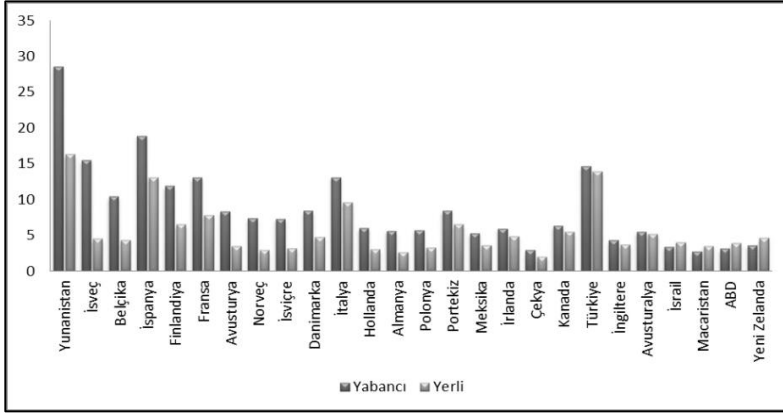
Esas olarak liberalizmden gücünü alan küreselleşmenin getirdiği toplumsal modernizasyon sürecinin, dini alanda da bir reformu beraberinde getireceği ve din olgusunun toplumsal hayat içerisindeki ağırlığını artacağı yönündeki düşünce ile ilgili olarak net bir görüş birliği bulunmamaktadır (Dreher ve Smith, 2016; Reinhart, 2004 vb.). 17. ve 18. yüzyılda liberal düşüncenin ve Aydınlanma felsefesinin etkisiyle ortaya çıkan dini çoğulculuk, dinler arasındaki hoşgörü ve diyalog ortamının tesis edilmesini kolaylaştırmıştır. Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nden itibaren ekonomik anlamda hızla gelişmesinin neticesinde, bu yaşlı kıtaya farklı dine sahip toplumlardan göç akımı başlamış olup özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında bu süreç hızlanmıştır. Bu göçler aynı zamanda farklı kültürlerinin ve dini grupların birbirlerini tanımalarını sağlamış ve farklı dine mensup kişilerin bir arada yaşayıp kaynaşmalarını kolaylaştırmış ve dini çoğulculuk fikrini yaygınlaştırmıştır. "Dini çoğulculuk, dinlerin birbirlerinden farklı ve hatta çelişkili doğruluk değerlerini bir üst doğru etrafında toplama çabası olup genel bir anlamda tüm dinlerin teolojik düzeyde eşit olduğunu ileri sürer." (Arıcan,2011: 98). Bazı yazarlara göre küreselleşmenin din üzerinde tamamen olumsuz etkileri bulunmamakta olup din, globalleşen dünyada hala önemini korumakta ve çoğulcu bir yapıya dönüşmektedir. Bu yazarlar, küreselleşmenin dini kimlikleri güçlendirerek dini akımların canlanmasına ve yaygınlaşmaya başlamasına neden olduğunu savunmaktadır (Kurt, 2015: 266, Coşkun,2017:128).

Dini çoğulculuk kavramı her ne kadar hoşgörü ve diyalog gibi kulağa hoş gelen güzel kavramlarla birlikte anılsa da aynı zamanda dini farklılıkları ortadan kaldırma ve bu farklılıkları görmezden gelme gibi dışlayıcı bir tehlikeyi de beraberinde getirmektedir. Diğer bir ifade ile küreselleşme ile dini çoğulculuk fikri temelinde, homojen bir din geleneği oluşturulmaya çalışıldığı ve bu durumun dini farklılıkları yok ettiğine ilişkin görüşler de bulunmaktadır. Macit (2003), "küreselleşme, dinin evrensellik tezine ihtiyaç duyar" diyerek küresel aktörlerin, özellikle Müslümanlık açısından bakılacak olur ise İslam'ın küresel stratejiler ile uyum içinde kalması gerektiği düşüncesine sahip olduğunu belirtir. Küreselleşmenin din üzerinde olumlu etkisi olduğu görüşüne karşı çıkanların ortak paydası, küreselleşmenin dini değerleri zayıflattığını ve dinin otoritesinin kaybolmasına yol açtığı ve bu olgunun din üzerindeki olumsuz etkilerinin daha baskın olduğudur. Demir (2013) çalışmasında küreselleşmenin dini çoğulculuk yaklaşımını eleştirmiş, önemli olanın "bireyler arasında ortak standart özellikler barındıran global dinin oluşturulması yerine tüm dinlerin mensuplarının kendi geleneklerini yaşayarak, kendilerine özgü bir tarzla gerçekliğe ulaşmaları" olduğuna vurgu yapmıştır.

4. İSTİHDAM PİYASALARINDA DİNİ - ETNİK AYRIM VE BEŞERİ SERMAYE

Avrupa'da kriz öncesi işsizlik oranı %7'lere kadar gerilemiş olup, 2008 Ekonomik Krizi'nde %12'lere kadar yükselmiştir. Alınan önlemler neticesinde 2013-2019 döneminde bu oran, kriz öncesi seviyelerin altına kadar gerilemiştir. Bununla birlikte İspanya, Yunanistan gibi ülkelerde işsizlik oranları Şubat-2022 itibarıyla hala %12-13 gibi yüksek düzeylerde olup göçler, özellikle işsizliğin yüksek olduğu bu gibi ülkelerde istihdam piyasası üzerinde önemli endişe kaynağı olmaya devam etmektedir (Eurostat, 2022).

Genel olarak bakıldığında yerli ve yabancı çalışanların işsizlik oranları açısından ülkeler arasında önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Yunanistan, İsveç, Belçika, İspanya gibi ülkelerde yabancı ve yerli nüfus arasında yabancılar aleyhine ciddi bir fark bulunmakta iken bu konuda Türkiye, Kanada, İngiltere, Avustralya, ABD gibi ülkelerde işsizlik oranları açısından daha adil bir istihdam piyasası olduğu görülmektedir.



Grafik 3. Yerli ve Yabancı Çalışanlarda İşsizlik Oranları (2019)

Kaynak: OECD veri tabanından derlenmiştir.

Beşeri sermaye, bir kişinin eğitim ve edindiği yaşantılar sonucu elde ettiği deneyim ve becerilerinin ekonomik değeri olarak tanımlanabilir. Her ne kadar beşeri sermayenin tarihsel kökeni Adam Smith'e yani 18.yy'a kadar gitse de, bu konunun sistematik bir şekilde, bir disiplin içerisinde yer almaya başlaması 1960'lerden itibaren olmuştur. Bir ekonominin üretim kapasitesi farklı faktörlere (beşeri ve fiziksel sermaye, teknoloji, demografik yapı, dış ticaret açıklığı, politik ve yasal düzenlemeler vb.) bağlıdır. Beşeri sermaye işgücünün kalitesini ifade etmekte olup en genel tanımı ile işgücünün sahip olduğu bilgi ve beceri stoku olarak ifade edilebilir. İşçilerin eğitim düzeyindeki bir artış, beşeri sermayelerini geliştirerek bu işçilerin üretkenliğini ve ekonominin çıktısını artırır. Lucas (1998) çalışmasında beşeri sermayenin firmalar düzeyinde üretkenliği arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde De La Fuente (2011), 1965-1995 dönemine ilişkin İspanya'daki verileri analiz ettiği makalesinde beşeri sermaye ile üretkenlik arasında pozitif ilişki tespit etmiştir.

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, Avrupa'da Müslümanların işsiz olma olasılığı gayrimüslimlere göre daha yüksektir. Heath vd. (2008), on ülke için yaptıkları çalışmada eğitim ve işgücü piyasaları açısından, etnik kökenlerine bakılmaksızın en fazla cezalandırılan grubun Müslümanlar olduğunu belirlemişlerdir. Bu farkın oluşmasının temel neden olarak ise Batı Avrupa ülkelerindeki Müslümanların görece beşeri sermaye eksikliği gösterilmektedir. Her ne kadar akademik çalışmalarda ağırlıklı olarak buna vurgu yapılsa da bu eşitsizliğin oluşmasında etnik ve dini öğelerin (sosyal dışlanma, dini ayrımcılık, ön yargı) payı da oldukça büyüktür.

Uluslararası literatürde beşeri sermayenin (işgücü niteliğindeki artışın) istidam olanaklarını arttırdığına yönelik çok yaygın bir kanaat söz konusudur. Reel gerçekleştirmeler bu teoriyi desteklemektedir. Nitekim AB düzeyinde istihdam oranları, yüksek öğrenim görmüş olanlar için 2020'de %81,5 düzeyindedir. Buna karşılık, genel lise mezunları için istihdam oranı, sadece %58,4 seviyesindedir (Eurostat, 2021). Benzer durum sadece gelişmiş değil gelişmekte olan ülkeler için de geçerlidir. Örneğin Türkiye'de TÜİK verilerine göre 2021 sonu itibarıyla lise mezunlarında istihdam oranı % 44,7 iken yüksek öğretimden mezun kişilerde bu oran % 67 düzeyindedir. Üst satırlarda da ifade edildiği üzere her ne kadar beşeri sermaye ile işsizlik oranları arasında ters yönlü, istatistikî olarak anlamlı bir ilişki söz konusu olsa da, bu ilişki etnik ve dini gruplar söz konusu olduğunda gerçekleşmemektedir. Lindemann ve Stolz (2018) tarafından İsviçre'de yapılan bir araştırmada, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında görülen orantısız işsizlik oranları farkının sadece beşeri sermaye ile ilgisinin olmadığını göstermektedir. Çalışmada hem çok düşük hem de çok yüksek eğitim düzeyine sahip

Müslümanların, Müslüman olmayanlara göre orantısız bir şekilde işsiz oldukları gözlenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İsviçre’de Müslümanlar (%8,9) Müslüman olmayanlara (%3,5) göre daha fazla işsizdir. Bu sonuç, İsviçre’deki Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında önemli bir istihdam boşluğunu temsil etmektedir. Yazarların bulgularına göre beşeri sermaye, Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasındaki istihdam açığının sadece %38’ ini açıklayabilmektedir. Çalışmada vurgulanan bir diğer husus ise ayrımcılık algısı ile ilgilidir; buna göre gayrimüslimlerin%8’i son on iki ayda istihdam piyasasında ayrımcılığa uğradığını söylerken, Müslümanların %16’sı bu tür duygulardan bahsetmektedir.

Etnik ve dini farklılığın istihdam piyasasında yarattığı farklılık, Avrupa’daki diğer ülkeler için de geçerlidir. Örneğin Danimarka’da nüfusun genelinde işsizlik oranı sadece %4,5 iken, aynı ülkede Türkler arasında bu oran %17,8’dir. Yine Hollanda’da yerli nüfusun işsizlik oranı %9 iken, ülke içinde Türklerde bu oran %21 seviyesindedir. İstihdam oranlarının yanı sıra alınan ücretlerde de yerli halk ile farklı etnik ve dini kökenden gelen işçilerin arasında yerli halk lehine ücretlerde farklılık bulunmaktadır. Alt satırlarda daha detaylı olarak yer verileceği üzere İngiltere’de de 2018 yılına ait istihdam verilerinde, benzer durum söz konusudur (ONS, 2018).

Tablo 5. Seçilmiş Etnik Azınlıkların İşgücü Piyasasındaki Durumu

Ülke	Çoğunluk/Azınlık Grup	İstihdama Katılım Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)
Belçika	Belçikalılar	65	-
	Türkler	29	-
	Faslılar	29	-
Danimarka	Toplam Nüfus	76,3	4,5
	Türkler	62,2	17,8
	Iraklılar	37,7	26,9
	Bosna-Hersekliiler	57,2	12,9
Hollanda	Hollandalılar	78	9
	Türkler	53	21
	Faslılar	51	27
İngiltere	İngilizler	81,8	3,8
	Pakistanlılar	55,2	12,8
	Bangladeşliler	48,7	19,4

Kaynak: Zimmerman vd. (2008; 15)

Zimmerman vd. (2008), başta Almanya, Fransa ve İspanya olmak üzere on Avrupa ülkesini inceledikleri çalışmalarında, etnik azınlıkların daha yüksek işsizlik oranlarına, daha düşük mesleki kazanım ve ücretlere; katılım oranları ile ölçüldüğünde ise genellikle daha küçük bir işgücü piyasasına bağlılığa sahip olma eğiliminde oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlara göre buradaki asıl büyük endişe verici durum ise azınlıkların ekonomik statüsünün kuşaklar arasında dahi değişmemesidir. Diğer bir ifade ile Avrupa’ya göç eden ilk göçmenler beklediği üzere eğitim ve kültür farklılığı nedeniyle gittikleri ülkelere entegrasyonu daha zor ve yavaş bir hızda gerçekleştirmiştir. Fakat küçük yaşta bu ülkelere giden ya da bu ülkelerde dünyaya gelen ikinci/üçüncü kuşak daha eğitilmiş, donanımlı olmasına, dil problemini çözmesine ve bu nedenlerle Avrupa’ya daha fazla uyum sağlamasına rağmen bu etnik kuşaklar için de istihdam piyasasındaki katılımlar devam etmektedir.

Borjas (1994) yüksek üretkenliğe sahip olan ve ev sahibi ülkenin işgücü piyasasındaki koşullara hızla uyum sağlayan göçmenlerin ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlayabileceğini

belirtmektedir. Yazar bununla birlikte “eğer göçmenler işverenlerin talep ettiği becerilerden yoksunsa ve uyum sağlamakta güçlük çekiyorsa, göçmenlik gelir koruma programlarıyla ilişkili maliyetleri önemli ölçüde artırabilir ve ev sahibi ülkede zaten var olan etnik ücret farklılıklarını şiddetlendirebilir” uyarısında da bulunmaktadır. Aynı makalede bununla ilgili olarak ABD ve Kanada’da işgücü piyasasındaki ücret farklılıklarına yer vermiş ve Kanada’da yabancı işçilerin yerli işçilere göre %16, ABD’de ise %28 oranında daha az ücrete çalıştıklarını tespit etmiştir Borjas (1994:1694). Kimi araştırmacılar bu ayrışmayı, nitelik farkı ile açıklamaya çalışsalar da aslında aynı niteliklere sahip meslek gruplarında dahi etnik ayrımdan kaynaklı ücret farklılıklarının olduğu görülmektedir. Söz konusu farklılık sadece mavi yakalı işlerde değil aynı zamanda beyaz yakalı ve daha fazla donanım gerektiren işlerde de gözlenmektedir. Nitekim ABD’de doktorlar ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada Goergen (2007: 69-70) göçmen hekimlerin yerli hekimlere göre yılda yaklaşık 30.000 \$ daha az kazandıklarını belirlemiştir. Çalışmanın ilginç sonuçlarından bir diğeri ise ABD’de fazladan bir yıl yaşamış olmanın, göçmen doktorların kazancını 1.055 \$ artırması tespitidir. Yazara göre ABD’de yaşamının, bireylerin doğrudan işgücü piyasasında uygulanabilecek ABD’ye özgü beceriler geliştirmelerine izin verdiğini, dolayısıyla insan sermayesine geldiği ülkede değil de yaşamaya başladığı yeni ülkesinde daha fazla yatırım yapan kişilerin kazancı daha fazla artmaktadır.

Üst satırlarda ifade edildiği üzere Batı medeniyetleri, entegrasyonu sağlayamadığı için Müslüman topluluklarının ülkelerine göç etmeleri konusuna genel itibarıyla olumsuz bakmaktadır. Bununla birlikte söz konusu ülkelerde Müslümanlara karşı istihdam piyasasında tam anlamıyla bir fırsat eşitliğinin uygulandığını söyleyebilmek güçtür. Tablo 6’da görüldüğü üzere, Müslümanlara karşı yaratılan eğitimsiz algısı, aslında tamamıyla gerçekçi bir söylem değildir. ABD’de yükseköğrenim oranı %39 iken, Müslümanlar arasında bu oran %54 ile oldukça yüksektir. Ama yukarıda da ifade edildiği üzere bu eğitimlerine rağmen Müslümanlar, Batı dünyasında önyargı ve etnik-dini nedenlerle arzu edilen istihdam potansiyelinin oldukça uzağındadır.

Tablo 6. ABD’de Dini Grupların Eğitim Düzeyi (2010)

Dini Gruplar	Yüksek Öğrenim Oranı (%)
Hindular	96
Yahudiler	75
Müslümanlar	54
Budistler	53
Dine Bağlı Olmayanlar	44
Hristiyanlar	36

Kaynak: *Pew Research Center – “Religion and Education around the World”*

Her ne kadar eğitim fırsatlarının yaygın olduğu ABD gibi ülkelerde Müslümanlar bu eğitim fırsatlarından yararlanma konusunda güçlü bir motivasyona sahip iken birçok az gelişmiş ülkede, yeterli süre eğitim alma imkânına sahip değillerdir. PEW araştırma merkezi tarafından 151 ülkede 2010 yılında yapılan bir araştırmada (Religion and Education around the World), Müslümanların okula gitme süresi dünya genelinde 5,6 yıl iken bu rakam Hristiyanlarda 9,3 yıl, Yahudilerde ise 13,4 yıldır. Bununla birlikte rapora göre Müslümanlar ile diğer toplumlar arasındaki makas, yeni nesillerde giderek daralmaktadır. Kendisinden önceki nesillere göre, ortalama 25 yaşındaki bir Müslüman, günümüzde 6,7 yıllık bir eğitim süresi ile 60 yaşındaki bir Müslümana göre yaklaşık üç yıl daha fazla eğitime sahiptir.

Eğitim konusuna cinsiyet açısından bakılacak olursa, otoriter rejimler haricinde, eğitimde cinsiyet farkının Müslüman ülkelerde de giderek kapandığı görülmektedir. Aynı araştırmada

dünya genelinde Müslüman kız ve erkek öğrenciler arasında, erkek öğrenciler lehine 1,5 yıllık bir eğitim süresi farkı söz konusudur. Birçok dini inanışın görece daha özgür olarak yaşandığı Lübnan'da ise kızlar lehine farklılıklar göze çarpmaktadır. Hajj ve Panizza (2006) tarafından Lübnan'da yapılan bir araştırmanın sonucuna göre hem Müslüman hem de Hristiyan kızlar, erkek meslektaşlarından daha fazla eğitim almaktadırlar ve Müslümanlarla Hristiyanların eğitimde cinsiyet farkı arasında istatistiksel ve iktisadi açıdan önemli bir fark bulunmamaktadır. Her ne kadar eğitim süresi açısından otoriter olmayan Müslüman coğrafyalarda kız-erkek arasındaki fark kapansa da kadınların işgücüne katılım oranlarına bakıldığında hala kadınlar açısından önemli dezavantajlar ise dikkati çekmektedir. Avrupa istihdam piyasasında Müslümanların daha düşük istihdam oranlarına sahip olmasında kültürel faktörler de söz konusu olup kadınların istihdama katılım oranlarının, ataerkil toplum kültüründen gelen gelenekler nedeniyle erkeklere göre çok daha düşük olduğu görülmektedir. Her ne kadar kadınların çalışma oranı, Batı ülkelerinde de erkeklere göre daha düşük olsa da Müslüman ülkelerde ve Batı ülkelerinde yaşayan Müslüman toplumlarda, Hristiyan gruplar ile karşılaştırıldığında, söz konusu oran daha düşüktür.

Tablo 7. İstihdama Katılım Oranları (2020)

Ülke	Cinsiyet	Oran (%)	Ülke	Cinsiyet	Oran (%)
Kanada	Erkek	68,7	Türkiye	Erkek	68,2
	Kadın	59,6		Kadın	30,8
Almanya	Erkek	67,4	İngiltere	Erkek	67,9
	Kadın	56,6		Kadın	59,2
Yunanistan	Erkek	59,1	ABD	Erkek	67,7
	Kadın	43,5		Kadın	56,2
İsrail	Erkek	65,5	OECD - Ortalama	Erkek	68
	Kadın	58,2		Kadın	51,7
İtalya	Erkek	57,8	Brezilya	Erkek	68,7
	Kadın	39,8		Kadın	49
Japonya	Erkek	71,4	Çin	Erkek	78,2
	Kadın	53,2		Kadın	63,7
G. Kore	Erkek	72,6	Hindistan	Erkek	74,9
	Kadın	52,8		Kadın	21,6
Meksika	Erkek	74,4	Endonezya	Erkek	83,1
	Kadın	42,4		Kadın	51,9

Kaynak: OECD- *Employment Rate Indicators*

5. YÖNTEM

Çalışma kapsamında dini mensubiyetin istihdam piyasalarına olan etkisini analiz etmek üzere örnek ülke olarak İngiltere ve Galler işgücü piyasaları incelenmiş; bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere lojistik regresyon analizi kullanılmıştır. Lojistik regresyon, bir sonucu etkileyen bir veya daha fazla açıklayıcı değişkenden oluşan bir veri kümesini analiz etmek amaçlı olarak kullanılan istatistiksel bir metottür. Diğer bir ifade ile bu yöntem ile olasılıkları tahmin ederek bağımlı değişken ile bir ya da daha çok açıklayıcı değişken arasındaki ilişkiyi anlamak mümkündür. Bu tür bir analiz, bir olayın olma olasılığını veya yapılan bir seçimin olasılığını tahmin etmenize yardımcı olabilir. Bu yöntemin diğer regresyon yöntemlerinden farkı, sonuç değişkeninin kesikli iki veya daha çok değer aldığı

durumlarda kullanılabilir olmasıdır, diğer regresyon yöntemlerinde ise sonuç değişkeni sürekli değerler alır. Ayrıca doğrusal regresyondan farklı olarak açıklayıcı değişkenin çoklu normal dağılıma koşuluna ihtiyaç bulunmamaktadır.

Bu analizde hedeflenen mümkün olan minimum değişken ile optimum uyumu sağlayacak şekilde bağımlı ile açıklayıcı değişkenler arasında var olan ilişkiyi açıklayabilen ve kabul edilebilir bir model kurmaktır. Bu amaçla regresyon formülü aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

$$\text{Regresyon formülü: } \logit(\rho) = b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + b_3X_3 + \dots + b_kX_k$$

ρ = Karakteristik özelliğin var olma olasılığı; X = Bağımsız (Açıklayıcı) değişken

b= Eğim parametresi

Çalışma kapsamında aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H₀: Dini gruplar ile istihdam oranları arasında bir ilişki yoktur.

6. BULGULAR

Yapılan lojistik regresyon analizine göre ρ 0,01'den küçük olduğundan H₀ hipotezi reddedilir. Dolayısıyla, dini gruplar ile istihdam arasında bir ilişki olmadığına yönelik hipotez reddedilir; diğer bir ifade ile dini gruplar ile istihdam oranları arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur. Buna göre, Britanya Ulusal Çalışma Ofisi (ONS) veri tabanından elde edilen 26.02.2020 tarihli istatistikî verilerin analizinde, İngiltere'de 16-64 yaş arası aktif işgücünde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında istihdam oranları bakımından Müslümanlar aleyhine %1 anlamlılık düzeyinde istatistikî açıdan anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılık hem erkekler hem de kadınlar düzeyinde de gözlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, istihdama en yüksek pozitif katkı Yahudilikte söz konusudur. Cinsiyet bazında bakıldığında Yahudi toplumunda söz konusu ilişki hem kadınlar ve hem erkekler arasında güçlü görünmektedir. Yine herhangi bir dine inanmayan ve Hindu cemaatinde benzer güçlü ilişki söz konusudur. Buna karşın Müslüman olmak, regresyon analizinde aldığı düşük katsayı nedeniyle istihdam açısından daha düşük bir etkiye sahip görünmektedir. Söz konusu kadınlar olduğunda ise erkeklere kıyasla bu etki, Yahudi cemaatinden farklı olarak, yarı yarıya gücünü daha da yitirmektedir.

Tablo 8. Lojistik Regresyon Analizi – Din vs. İstihdam (İngiltere ve Galler; 2012-2018)

Dini Grup	Genel	Erkek	Kadın
Müslüman	0,376*** (0,001)	0,519*** (0,002)	0,245*** (0,001)
Budist	0,990 (0,015)	1,519*** (0,041)	0,750*** (0,014)
Hindu	0,747*** (0,005)	1,085*** (0,011)	0,522*** (0,005)
Yahudi	1,237*** (0,019)	1,295*** (0,027)	1,184*** (0,027)
Dine İnanmayan	0,852*** (0,002)	0,896*** (0,002)	0,810*** (0,002)
Gözlem Sayısı	28,793	15,237	13,557

İngiltere’de çoğunluğu oluşturan Hristiyanlar ile diğer dini gruplar kıyaslandığında, istihdam oranları arasındaki en büyük fark, her ne kadar zaman içinde küçük iyileşmeler görülmüş olsa da, Müslüman çalışanlardır. Söz konusu bu fark Müslümanlar ile 21 puan iken, Yahudiler, Hindular, Diğer dini gruplar ve herhangi bir dine inanmayanlar arasında çoğunluk dini grubu oluşturan Hristiyanlar arasında önemli bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 9. İstihdama Katılım Oranları (2012-2018, %) İngiltere ve Galler

Dini Gruplar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Müslüman	47	48	50	51	53	53	55
Hristiyan	72	73	74	75	75	76	76
Budist	66	60	66	70	69	66	69
Hindu	69	69	73	73	73	74	76
Yahudi	72	70	73	77	79	78	74
Diğer dini gruplar	68	70	69	71	71	73	73
Dine inanmayan	72	73	74	76	76	77	77

Kaynak: ONS (Office National Statistics)

Britanya’da dini grupların eğitim düzeyleri incelendiğinde, Müslümanlarda yükseköğrenimde daha heterojen bir yapının söz konusu olduğu görülmektedir. Örneğin yüksek lisans ve doktora eğitimi alan Müslümanların oranı Yahudilere göre daha fazla olmasına rağmen, lisans eğitimi açısından bakıldığında, lisans mezuniyet oranı ülkede çoğunluğu oluşturan Hristiyanlık kategorisi dışında bırakıldığında, diğer dini gruplar arasında en düşük düzeydedir. Üst satırlarda da ifade edildiği üzere İngiltere’de tıpkı ABD’de olduğu gibi Hristiyanlık dinin bir mezhebi olan Protestanlık hâkimdir. Bu mezhebin neo-liberalizme yakın bir pozisyona sahip olması ve ticari hayatta cemaat faktörünü ön plana çıkarmış olmasının bir benzeri Yahudiler için de söz konusudur. Gerek Hristiyanlar gerekse Yahudiler, ticari hayatta kurmuş oldukları güçlü sosyal ağlar neticesinde daha kolay iş sahibi olabildikleri gibi, aynı zamanda başta ücret düzeyi olmak üzere daha yüksek mesleki statüye de sahiptirler. Bu mezhebi modern dünyanın gereksinimlere uygun olacak şekilde oluşturulmuş olan bir Hristiyanlık yorumu, öğretisi şeklinde de değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle bu inanç sistemi, ticaret hayatında kapitalizmin en büyük ihtiyaç duyduğu serbest piyasa düzeninde güvene dayalı karşılıklı bir iş ilişkisini de mümkün kılmıştır.

Tablo 10. Ortalama Brüt Saatlik Ücret (Pound, 2012-2018, %) İngiltere ve Galler

Dini Gruplar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Yahudi	15,17	16,56	15,42	15,95	16,44	18,17	19,22
Hindu	11,93	11,8	12,03	11,53	12,7	14,03	13,8
Dine inanmayan	10,64	10,87	10,95	11,05	11,18	11,56	12,09
Hristiyan	10,39	10,54	10,77	10,83	11	11,31	11,64
Budist	10,13	9,23	10	9,63	11,53	10,43	10,62
Müslüman	8,5	8,46	8,08	8,84	9,29	9,6	9,63

Kaynak: ONS (Office National Statistics)

Dini gruplar ile ücret arasında bir ilişkinin varlığı da benzer şekilde aşağıdaki tabloda verilmiş olup %1 güven aralığında söz konusu ilişki istatistikî açıdan anlamlı olarak görülmektedir. Tablolardaki katsayılar (coefficient) incelendiğinde, alınan ücretler üzerinde en fazla etkiye sahip faktör olarak Yahudilik ilk sırada yer almakta olup ilişkinin yönü pozitifdir. Diğer bir ifade ile Yahudi olmak, ücret üzerinde pozitif bir etkiye sahip iken Müslüman olmak, başında

yer alan negatif katsayı nedeniyle ücreti azaltıcı bir etki yaratmaktadır. Müslüman grupları için söz konusu ilişki, hem kadın hem erkek için de geçerli olup, erkeklerde bu negatif etkinin derecesi görece kadınlara göre daha yüksektir.

Tablo 11. Lojistik Regresyon Analizi – Din vs. Ücret (İngiltere ve Galler; 2012-2018)

Dini Gruplar	Genel	Erkek	Kadın
Müslüman	-0,190*** (0,001)	-0,261*** (0,001)	-0,159*** (0,002)
Dine inanmayan	0,038*** (0,000)	0,027*** (0,001)	-0,006*** (0,001)
Budist	-0,092*** (0,003)	-0,012*** (0,005)	-0,180*** (0,004)
Hindu	0,170*** (0,001)	0,287*** (0,002)	0,047*** (0,002)
Yahudi	0,502*** (0,003)	0,652*** (0,004)	0,345*** (0,004)
Gözlem	23946	12152	11794

Üst satırlarda da ifade edildiği üzere, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki bu ciddi istihdam oranı farklılıklarında, Müslümanların diğer dini gruplar kadar yeterli ölçüde beşeri sermaye birikimine sahip olamamasının payı vardır. Bununla birlikte, söz konusu Hristiyanlık ve Müslümanlık olduğunda İngiltere ve Galler’de her iki dini grup arasında yükseköğrenime sahip kişilerin oranı birbirine çok yakındır. Buna karşılık istihdam oranları açısından her iki dini grup arasında büyük fark dikkati çekmektedir. Bunun yanı sıra, her ne kadar Müslümanlarda master ve doktora yapanların oranı Yahudilere göre daha fazla olsa da, alınan saatlik ücretler kıyaslandığında Yahudiler, Müslümanların yaklaşık iki katı kadar daha fazla ücret almaktadırlar. Yine Müslümanların sosyal network ağlarını başta Yahudiler olmak üzere yeterince güçlü kuramamış olması da istihdam piyasasında karşılaşmış oldukları bir diğer güçlüktür.

Tablo 12. Dini Grupların Yükseköğrenim Oranı (2018, %) İngiltere ve Galler

Dini Gruplar	Lisans	Master ve Doktora	Toplam
Hindu	59,1	5,7	64,8
Yahudi	56,4	4,9	61,3
Budist	47,7	11,3	59
Dine İnanmayan	35,2	8,5	43,7
Hristiyan	30	10,5	40,5
Müslüman	34,5	5,6	40,1

Kaynak: ONS (Office National Statistics)

İstihdam oranlarının Müslüman kesim arasında daha düşük çıkmasında kadınların istihdam piyasasında yeterince aktif olmamalarının da rolü bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, işgücü piyasalarında Müslüman grupların daha düşük çalışma oranlarına sahip olmasındaki nedenlerden birisi de Müslümanlar arasında kadının, işgücü piyasasında yeterince aktif olamamasıdır. Kadınların istihdam piyasasına dâhil olamamasının nedenlerine bakıldığında, Müslüman kadınlarda aileye ve eve bakmak ilk sırada yer almakta olup bu neden diğer Doğu dinlerinde de üst sırada yer almaktadır. Hristiyanlık ve Yahudilikte ise söz konusu gerekçe daha

geri plandadır. Jayachandran (2021), çalışmasında kadınlarda düşük istidam oranlarının, o toplumda hâkim olan ataerkil yapı ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Yazara göre, bir toplumda erkeklerin ayrıcalıklı olduğuna dair toplumsal inanç ve tutum, ülkedeki sivil toplum kuruluşları ve hükümetlerin çalışmaları ile değiştirilebilir. Bunun yanı sıra, sosyal gelenekler kadınların erkeklerle etkileşim kurma yeteneğini sınırlamakta ise, ev tabanlı çalışmayı sağlayan veya kadınların diğer kadınlarla daha kolay ağ kurmasını sağlayan programlar yararlı olabilir. Kadınların işgücü piyasasında yeterince aktif olamamasında, arz ve talep faktörlerindeki uyumsuzluk, bir başka neden olabilir. Konu ile ilgili olarak Deshpande ve Singh (2021) Hindistan için yaptıkları çalışmada, kadın istihdamının olumsuz ekonomik şoklar karşısında erkek istihdamına göre daha sert bir şekilde bozulma gösterdiğini göstermektedir. Yazarlar, çalışmada, hane halkı gelirindeki artış ve muhafazakâr sosyal normlar nedeniyle kadınların gönüllü olarak işgücünden ayrıldıkları şeklindeki bir çıkarıma, ön kabule itiraz etmekte ve ülkenin kadınları istihdam piyasasında daha fazla tutabilmek için iş alanları yaratması gerektiğini vurgulamaktadır. Neff vd. (2012) ise konuyu kırsal-kentsel geçişler bağlamında incelemiş olup buna göre kadın istihdam oranlarının düşüklüğü, gelir etkisi ve eğitim etkisi ile ilişkilendirilmiştir. Yazarlara göre, kırsal bölgelerdeki kadınlar artık daha fazla oranda yüksek öğrenim sistemine dâhil olmaktadır. Çalışmada gelir etkisi ise artan hanehalkı gelirlerinin kadınları istihdam piyasasına girmek zorunda bırakmaması olarak açıklanmaktadır.

Tablo 13. Cinsiyete Göre Çalışmama Nedeni (2018, %) İngiltere ve Galler

Dini Grup	Gerekeçe	Erkek	Kadın	Dini Grup	Gerekeçe	Erkek	Kadın
Müslüman	Aileye/eve bakmak	7,3	57,4	Hindu	Aileye/eve bakmak	1,9	49
	Hastalık	21,8	9,2		Hastalık	17,9	9,1
	Diğer nedenler	71	33,4		Diğer nedenler	80,2	41,9
Hristiyan	Aileye/eve bakmak	6,5	29,4	Yahudi	Aileye/eve bakmak	-	27,7
	Hastalık	32,5	22,9		Hastalık	-	11,2
	Diğer nedenler	60,9	47,7		Diğer nedenler	84,6	61
Budist	Aileye/eve bakmak	-	42,3	Dine İnanmayan	Aileye/eve bakmak	7,6	34,7
	Hastalık	-	14,8		Hastalık	30,6	20
	Diğer nedenler	64,2	42,9		Diğer nedenler	61,8	45,3

Kaynak: ONS (Office National Statistics)

7. SONUÇ

Avrupa Birliği “Lizbon” ve “Europe 2020” gibi strateji belgelerinde, dezavantajlı grupların işgücü piyasasına entegrasyonunu hedef olarak benimsemiştir. Bununla birlikte bazı etnik ve dini gruplara, özellikle istihdam piyasasında yeterince fırsat eşitliği tanınmamaktadır. Bu amaca ulaşmak için dezavantajlı grupların emek piyasasına daha iyi erişimi, işsizlik için aktif ve önleyici tedbirler, beşeri sermayeye yatırım gibi alt hedefler belirlenmiştir. Entegrasyon bir süreç olmakla birlikte aynı zamanda bir işlev ve amaç olup bütüne göre azınlıkta olan toplumsal bir grubun, söz konusu ülkedeki genel/ortak norm ve değerlere uyumudur. AB, eşit haklara sahip olarak toplumun geneli ile bir arada yaşamayı arzu eden azınlık gruplarını entegrasyonun ileri aşaması olan asimilasyon politikalarına dönüştürmeden, kültürel farklılıklara saygı duyarak bu hedefini gerçekleştirmelidir.

Nitelikli işgücünün varlığı, üretkenliği arttırarak iktisadi büyüme üzerinde itici bir güce sahiptir. Diğer bir ifadeyle, beşeri sermayenin artışı, istihdam piyasalarındaki arz-talep boşluğunu kapatarak işsizlik oranlarının gerilemesini sağlamaktadır. Buna karşın Avrupa’da

başta Müslümanlar olmak üzere bazı etnik ve dini azınlık gruplar söz konusu olduğunda ise bu gruplar, eğitim ve tecrübe ile şirketlerin ihtiyaç duyduğu işgücünü karşılayabilecek kapasitede olsalar bile çeşitli nedenler ile ayrımcılığa uğrayabilmektedir. Bu durum özellikle göç eden ilk nesilde daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ülkelerin farklı etnik ve dini gruplara bakışı aslında güçlü temellere dayanmayan bir önyargıdır. İlk giden göçmenlere, ülkeye uyum konusunda gerekli entegrasyon imkanı tanınmaz ve bu kişiler gerekli fırsat eşitliğine sahip olamaz ise bu göçmen grupları arasındaki kültürel ve ekonomik farklılıkların önemli bir kısmı, sonraki nesillere aktarılabilir; bu durum toplumsal ve iktisadi heterojenliğin kalıcı hale gelmesine neden olabilecektir.

Batılı ülkeler, entegrasyonu sağlayamadığı gerekçesi ile Müslüman ve bazı etnik toplulukların (Afgan, Suriyeli, Bangladeşli, Roman vb.) ülkelerine göç etmeleri konusuna genel itibarıyla olumsuz bir tutum içindedir; bununla birlikte söz konusu ülkelerde bazı etnik gruplara ve Müslümanlara karşı işgücü piyasalarında, tam anlamıyla bir fırsat eşitliğinin uygulanmadığı da görülmektedir. Müslümanlara karşı yaratılan eğitimsiz algısı aslında tamamıyla gerçekçi bir söylem değildir. 2007-08 krizinde Danimarka’da nüfusun genelinde işsizlik oranı sadece %4,5 iken, aynı ülkede Türkler için bu oran %17,8 idi. Yine Hollanda’da yerli nüfusun işsizlik oranı %9 iken, ülke içinde Türklerde bu oran % 21 seviyesindeydi. Bazı etnik ve dini grupların istihdam piyasaları ile bütünleşmesinde yeterince ilerleme sağlanamamış olması, AB’nin o dönem krizden çıkışını da zorlaştırmıştır. Benzer durum Britanya için de geçerli olup 2018 sonu itibarıyla Hristiyanlarda istihdam oranı %76 iken, Müslümanlarda söz konusu oran sadece %55 düzeyindedir.

Çalışma kapsamında herhangi bir dini gruba olan aidiyetin, istihdam piyasaları üzerindeki etkisini analiz etmek üzere örnek ülke olarak İngiltere ve Galler istihdam piyasaları incelenmiştir. Buna göre, Avrupa’da işgücü piyasalarında Müslümanların diğer dini gruplara göre daha dezavantajlı konumdadır. Bu çalışmada görülen bir diğer tespit ise, bulgular bölümünde yer verildiği üzere bazı kültürlerde kadınların geleneksel rolü nedeniyle işgücü piyasalarında yeterli oranda yer almaması ile ilgilidir. Diğer bir ifade ile Müslüman grupların daha düşük çalışma oranlarına sahip olmasındaki nedenlerden birisi de Müslüman kadınların, başta aile ve çocuklarla ilgilenmek gibi gerekçeler nedeniyle işgücü piyasasında yeterince aktif olamamasıdır.

AB işgücü politikalarında, azınlık gruplardaki kadınları istihdamı ile ilgili olarak aile ve toplum içindeki bilincin artmasına yönelik eylem planlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bilinç, bilgi sahibi olmanın ötesinde, bir farkındalık halidir. Ortaya konulacak olan eylem planları, işte bu oto kontrolü ortaya çıkaracak şekilde belirlenmelidir. Bu bağlamda, mesleki eğitim, kadın girişimciliğin desteklenmesi, karar alma süreçlerine/mekanizmalarına katılım, kadınlara özel esnek çalışma koşullarının oluşturulması gibi alanlarda yeni birtakım düzenlemelere ihtiyaç vardır. Kadınların işgücü piyasalarındaki konumun iyileştirilmesi ve üretim sürecine aktif bir şekilde katılımı, ülkelerin insan kaynaklarını daha etkin bir şekilde kullanımını ve dolayısıyla ekonomik potansiyellerini maksimize etmeyi de beraberinde getirecektir. Başta eğitim olmak üzere bu konuda atılacak olan adımlar, geleneksel toplumlarda kadının toplumsal hayattaki rolünün sadece annelik, ev işleri gibi alanlar ile sınırlı kalmamasını sağlayarak, kadının ekonomideki rolünü daha aktif bir hale getirebilecektir.

Etnik ve dini azınlıkların ekonomik ve toplumsal entegrasyonunda arzu edilen düzeyde başarı sağlanması halinde, bu entegrasyondan doğan etkileşim ve ortak başarı duygusu ile birlikte Avrupa Birliği’nin stratejik hedeflerine ulaşması mümkün olabilecektir. Diğer bir ifadeyle, eğer etnik ve Müslüman bireylerin de içerisinde yer aldığı dezavantajlı gruplara yönelik Avrupa

içerisinde gereken eşit fırsatlar tanınır ise AB, esnek işgücü ile birlikte yükselen Asya karşısında istihdam piyasasında daha dinamik bir işgücüne sahip olabilecek ve böylelikle rekabet etme yeteneğini arttırarak stratejik konumunu güçlendirebilecektir.

Ekonomik gelişme ve küreselleşme, çalışmada yer verilen göç teorilerinin de altını çizdiği üzere ülkelerarası göçlerdeki temel belirleyici faktör olup dünyanın global bir pazar haline gelmesi, ulusların kaynaşmasına ve birbirini daha yakından tanımına imkân tanımıştır. Böylelikle ülkeler arasındaki sınırlar keskin bir ayrıma tabi tutulmadan ortadan kalkmış, görünmez hale gelmiştir. Bu gelişmeler sonucu, işgücü daha esnek bir yapıya kavuşmuş ve beşeri sermayenin hareket alanı artmıştır. Artan bu hareketlilik içinde uluslararası göçler, farklı etnik ve dini grupların hareketliliği, Batı dünyası için kültürel bir çeşitlilik imkânı tanımaktadır. Bununla birlikte küreselleşmenin önde gelen temsilcileri olan bazı Batılı ülkelerde iktidarlar, popülaritesi son dönemde yeniden artan ulus devlet anlayışına, göçmen karşıtı politikaları da eklemekte olup göçmenlerin çok kültürlü yapısını aşındırmaktadır. Söz konusu durum özellikle Müslüman topluluklarda daha belirleyicidir. İktidarların bu yaklaşımını örnek alan bazı ülkelerdeki özel sektör, benzer şekilde işgücü piyasalarında fırsat eşitliğini arka plana atmaktadır.

Avrupa'daki Müslümanlar gerek toplumsal gerekse iktisadi olarak, özgünlüklerini koruma hassasiyeti içinde Avrupa'ya giderek daha fazla entegre olmak için çaba sarf etmektedirler. Otoriter rejimlerde Müslümanlar arasında eğitim seviyesi düşük olmakla birlikte demokratik rejimler içerisindeki Müslümanlar, gerekli olan beşeri sermaye birikimine giderek daha fazla önem vermektedirler. Buna karşın Batılı devletlerin de ön yargılarından sıyrılarak bireylerin etnik ya da dini kimliklerinden bağımsız olarak liberal demokrasinin gereklerini yerine getirmesi ve Müslüman çalışanlara gerekli fırsat eşitliğini tanınması gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi durumunda sürdürülebilir kalıcı bir barışın tesisi daha mümkün olabilecek ve toplumlar, daha hoşgörülü bir şekilde birlikte yaşamayı tecrübe edebileceklerdir.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Ö. (2008, Aralık 13). “İnanç Bahane, Sekülerleşme Şahane”. Erişim tarihi: 04.01.2021, <http://www.yenisafak.com/yazarlar/ozlemalbayrak/inanc-bahane-sekulerlesme-sahane14295>
- ARICAN, K. (2011). “Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15(1), 71-98.
- ARRIGHI, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and The Origins of Our Times*. New York: Verso
- ASLAN, A. (2002). “Küreselleşme ve Din”. Köprü Dergisi, 77.
- AZZI, C. & Ehrenber,R. (1975). “Household Allocation of Time and Church Attendance”. *Journal of Political Economy*. February, 83, pp. 27–56
- BIRMINGHAM CITY COUNCIL (TY). “Population Overview” Erişim Tarihi: 12.09.2022. https://www.birmingham.gov.uk/info/50265/supporting_healthier_communities/2436/faith_and_religious_communities/2
- BORJAS, G.J. (1994). “The Economics of Immigration”. *Journal of Economic Literature*, 22, 1667-1717
- CASTLES, S., & MILLER, M. (2008). “Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri.” (Çev. B. U. Bal & İ. Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

- COŞKUN, H. (2017). “Küreselleşme Sürecinde Din”. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5(2), 115-134.
- DEMİR, T. (2013). “Dini Çoğulculuk”. Liberal Düşünce Dergisi, (71), 41-64.
- DE LA FUENTE, A. (2011). “Human Capital and Productivity”. Nordic Economic Policy Review, 2(2), 103-132.
- DESHPANDE, A., & SINGH, J. (2021), ‘Dropping Out, Being Pushed Out or Can’t Get in? Decoding Declining Labour Force Participation of Indian Women’, IZA Discussion Paper No. 14639.
- DORLING, D., & RIGBY, J. E. (2007). “Net Cohort Migration in England and Wales: How Past Birth Trends May Influence Net Migration.” Population Review, 46(2), 51-62.
- DREHER, S., & SMITH, P. J. (Ed.). (2016). “Religious Activism in the Global Economy: Promoting, Reforming, or Resisting Neoliberal Globalization?”. Rowman & Littlefield.
- EKİNCİ, İ. (2019). Türkiye’de Küreselleşme Ekonomi ve Din. Ankara: İKSAD Yayınları, ISBN: 978-605-7695-67-3
- EUROPEAN COMMISSION (2010). “A European Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth”. Erişim Tarihi: 11.12.2021, <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/>
- EUROPEAN COMMISSION (2011). “2014-2020 long-term EU budget”. Erişim Tarihi: 25.12.2021, https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/long-term-eu-budget/2014-2020_en
- EUROPEAN COMMISSION (2019). “Discrimination in the EU”, Special Barometre. Erişim Tarihi: 27.12.2020, <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2251>
- EUROPEAN COMMISSION (2020). “Multiannual Financial Framework 2021-2027”. Erişim Tarihi: 25.12.2021, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/about_the_european_commission/eu_budget/mff_2021-2027_breakdown_current_prices.pdf
- EUROPEAN COMMISSION. (2020). “Europe 2020 Targets: Statistics and Indicators for Europe”. Erişim Tarihi: 12.02.2022, https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-your-country_en
- EUROSTAT(2020). “Euro Area Unemployment”. Erişim Tarihi: 10.12.2020, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10662309>
- EUROSTAT (2021). “Employment Rates of Recent Graduates”. Erişim Tarihi: 10.02.2022, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Employment_rates_of_recent_graduates
- EUROSTAT (2022). “Unemployment Statistics”. Erişim Tarihi: 10.04.2022, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Unemployment_statistics#Unemployment_in_the_EU_and_the_euro_area

- EUROPEAN PARLIAMENT (2009). “Briefing Note for the Meeting of the EMPL”, Erişim Tarihi: 17.01.2022, https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empl/dv/lisbonstrat egybn_/lisbonstrategybn_en.pdf
- EUROPEAN PARLIAMENT (2014). “Presidency Conclusions. Lisbon European Council”, Erişim Tarihi: 27.12.2021, https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm
- FISHER, M. H. (2006). “Counterflows to Colonialism: Indian Traveller and Settler in Britain 1600–1857”. Orient Blackswan.
- FROY, F., & PYNE, L. (2011). Ensuring Labour Market Success for Ethnic Minority and Immigrant Youth. OECD Local Economic and Employment Development Working Papers
- GALLUP NEWS (2016). “Syrian Refugees Not Welcome in Eastern Europe”. Erişim Tarihi: 07.01.2021, <http://news.gallup.com/poll/209828/syrian-refugees-not-welcome-eastern-europe.aspx>
- GIDDENS, A. (1976). “Classical Social Theory and the Origins of Modern Sociology”. *American Journal of Sociology*, 81(4), 703-729.
- GOERGEN, M. (2007). “The Causes of Wage Differentials Between Immigrant and Native Physicians in the United States”. *The Park Place Economist*, 15 (1), 64-71
- HAJJ, M., & PANIZZA, U. (2006). “Religion and Gender Gap, Are Muslims Different?”, *Universita del Piemonte Orientale Working paper*,
- HEATH, A., ROTHON, C., & KILPI, E. (2008). “The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment, and Occupational Attainment”. *Annual Review of Sociology*, 34, 211–235.
- JAYACHANDRAN, S. (2021), “Social Norms as a Barrier to Women’s Employment in Developing Countries”, *International Monetary Fund Economic Review*, 69(3): 576-595.
- KAHANEC, M., ZAICEVA, A., & ZIMMERMANN, K. F. (2011). “Ethnic Minorities in the European Union: An Overview”. *Ethnic Diversity in European Labor Markets. Discussion Paper No. 5397, IZA*
- KEYMAN, E. F., & SARIBAY, A. Y. (1998). “Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam.” Ankara: Vadi Yayınları
- KILINÇ, S., & YENER, S. (2019). “Din ve Girişimcilik”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(3).
- KURT, A. (2015). “Din Sosyolojisi”, İstanbul: Sentez Yayınları.
- KORSTANJE, M.E. (2015). “A Difficult World: Examining the Roots of Capitalism”. New York, Nova Science Publishers.
- LEE, E.S. (1966). “A Theory of Migration”. *Demography* 3 (1), 47–57.

- LEWIS, A. W. (1966), “Sınırsız Emek Arzı ile İktisadi Kalkınma”, Çev. Metin Berk, İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar, ODTÜ, İİBF, Ankara, 89-131.
- LINDEMANN, A., & STOLZ, J. (2018). “The Muslim Employment Gap, Human Capital and Ethno-Religious Penalties: Evidence from Switzerland”. *Social Inclusion*, 6(2), 151-161.
- LUCAS, R. E. (1988). “On the Mechanics of Economic Development.” *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- MACİT, N. (2003). “Küreselleşme, Siyaset ve Din”. *Dini Araştırmalar*, 6 / 17
- NEFF, D., SEN, K., & KLING, V. (2012), ‘The Puzzling Decline in Rural Women's Labor Force Participation in India: A Reexamination’, GIGA Working Paper No. 196.
- OECD (2022). “Labour Force Participation Rate, by sex and age group”. Erişim Tarihi: 21.02.2022. <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=103872>
- OECD (2022). “Foreign-born Population” Erişim Tarihi: 21.04.2022. <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm>
- ONS (TY). “Time Series Explorer”. Erişim Tarihi: 07.01.2022. <https://www.ons.gov.uk/timeseriestool>
- ONS (TY). “Local Statistics”. Erişim Tarihi: 07.01.2022. <https://www.ons.gov.uk/help/localstatistics>
- PEW INSTITUTE (2010). “Religion and Education around the World”. Erişim Tarihi: 07.12.2021, <https://www.pewresearch.org/religion/2016/12/13/religion-and-education-around-the-world/>
- PEW INSTITUTE (2016). “The Most and Least Educated U.S. Religious Groups”. Erişim Tarihi: 15.02.2022. 04.12.2020, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/04/the-most-and-least-educated-u-s-religious-groups/>
- PEW INSTITUTE (2017). “Europe’s Growing Muslim Population”. Erişim Tarihi: 07.12.2021, <https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>
- PEW INSTITUTE (2017). “Global Attitudes Survey-2017”. Erişim Tarihi: 13.12.2021, <https://www.pewresearch.org/global/dataset/spring-2017-survey-data/>
- PEW INSTITUTE (2018). Being Christian in Western Europe. Erişim Tarihi: 11.12.2021, <https://www.pewforum.org/2018/05/29/being-christian-in-western-europe/>
- PEW RESEARCH CENTER (2015). “The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050”. Erişim Tarihi: 13.11.2021, <https://www.pewresearch.org/religion/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>
- PEW RESEARCH CENTER (2018). “The Age Gap in Religion Around the World”. Erişim Tarihi: 11.01.2022. <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world>
- RAVENSTEIN, E. G. (1889). “The Laws of Migration”. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241-305.

- RINEHART, J. F. (2004). “Religion in World Politics: Why the Resurgence?”, *International Studies Review*, 6 (2)
- STATISTA (2021). “Employment Rate in the European Union 2005-2021”. Erişim Tarihi: 11.01.2022, <https://www.statista.com/statistics/1194672/employment-rate-in-europe/>
- TUIK (2021). “İşgücü İstatistikleri, 2021”. Erişim Tarihi: 26.03.2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645>,
- UNHCR (2019). “Global Trends-2019”. <https://www.unhcr.org/5ee200e37.pdf>. (11.01.2021)
- WALLERSTEIN, I. (1998). “Jeopolitik ve Jeokültür”, (çev. Mustafa ÖZEL), İstanbul: İz Yayınları.
- WEBER, M. (1930).” The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism”. New York: Charles Scribner’s Sons.
- WORLD BANK (2022). “GDP per capita (Current US\$) ”. Erişim Tarihi: 22.01.2022, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
- WOLPERT, J. (1966). “Migration as an Adjustment to Environmental Stress”. *Journal of Social Issues*, 22(4), 92-102.
- WVS - World Values Survey (2020). “World Values Survey 7”. Erişim Tarihi: 26.01.2022, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
- WVS (2020). “The Inglehart-Welzel World Cultural Map ” Erişim Tarihi: 26.02.2022. <http://www.worldvaluessurvey.org/>
- ZIMMERMANN, K. F.,KAHANEC, M., CONSTANT, A., DEVORETZ, D. J., GATAULLINA, L., & ZAICEVA, A. (2008). “Study on the Social and Labour Market Integration of Ethnic Minorities”, 1-166.Bonn: IZA.
- ZELINSKY, W. (1971). “The Hypothesis of the Mobility Transition”. *Geographical Review* 61 (2):219–249